

Громадська організація «КЕТЕР»
Музей культури єврейського народу
та історії Голокосту
«МУЗЕЙ МИХАЙЛА МАРМЕРА»

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР:
ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ
ПРЕДМЕТІВ ЮДАЇКИ

Матеріали
Всеукраїнського науково-практичного семінару

Роман Шляхтич,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та правознавства
ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»
(Кривий Ріг)

Голокост на Криворіжжі: виконавці та жертви

Однією з жакливиx сторінок окупації Криворіжжя був Голокост. Політика планомірного вищення єврейства була однією з пріоритетних для німецького керівництва під час війни з СРСР. Сьогодні всім відомі факти масових знищень євреїв Галичини та загибель сотень тисяч євреїв у Бабиному Яру в Києві. Нажаль, не оминула страшна доля і криворізьких євреїв.

В радянській історіографії тема Голокосту довгий час залишалась у затінку. Адже, якщо йшлося про карально-репресивні акції німців то їх жертвами неодмінно були радянські люди без виокремлення їх національності. Таке трактування спотворювало і без того страшну правду про німецькі злочини часів окупації. З відновленням незалежності України стало можливим об'єктивне дослідження Голокосту на окупованих територіях, в тому числі і на Криворіжжі. Сьогодні, тема Голокосту на Криворіжжі представлена в праці О. Мельника [12], а також у дослідженнях «Невідоме Криворіжжя: сторінки єврейської історії» [13]. та «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.» [8]. Крім того, з відкриттям доступу до архівів радянських спецслужб, з'явилась можливість проаналізувати раніше невідомі документи, зокрема, кримінальні справи на представників місцевої допоміжної поліції. Ці джерела містяться в Державному архіві СБУ Дніпропетровської області. Разом з вже відомими спогадами очевидців єврейського геноциду в місті, архівні джерела дали змогу більш детально висвітлити сам механізм Голокосту в окупованому Кривому Розі, з'ясувати учасників цього злочину та їх приналежність до відповідних німецьких каральних структур.

14 серпня 1941 року німці ввійшли у Кривий Ріг. З перших днів окупації місто опинилось в зоні управління 538-ї польової комендатури. Майор Реглер очільник 538-ї польової комендатури вже в одному з перших оперативних зведень описує становище єврейського населення міста. Зокрема, він відзначає наступне: «Єврейські біженці повернулись додому невеликими групами. Їх посилено залучають до роботи. У Кривому Розі вони носять спеціальну нарукавну пов'язку. Для них відкрито спеціальний продовольчий магазин... Євреям заборонено різати (велику і дрібну) худобу. Місцева комендатура Кривого Рогу отримала наказ про вжиття необхідних заходів для здачі

єврейським населенням наявної у них валюти, інвалюти, цінних паперів, дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння. Комендатура відповідає так само за збереження всього майна євреїв, що втекли. Мешканцям міста Кривий Ріг було повідомлено, що їм дозволяється для відшкодування збитків привласнювати собі гроші, відібрані у євреїв. Вивчається питання про доцільність створення у місті гетто» [7, арк. 62; 71]. Паралельно формується система карально-репресивних органів які будуть задіяні у геноциді місцевого єврейського населення.

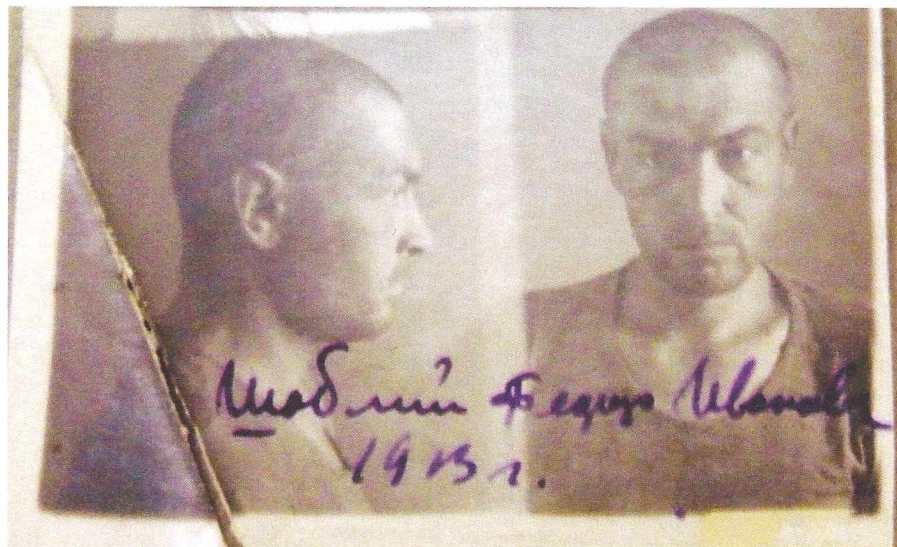
Як відомо, знищення євреїв було централізованою політикою німців на окупованих територіях. Тому проведення Голокосту покладалось на айнзацгрупи (оперативні групи) С і D, які склались з зондеркоманд. На території Кривого Рогу діяли представники айнзацгрупи С. На думку відомого дослідника Голокосту О. Круглова, в липні 1941 року оперативна група С була посилена військами СС і мала у своєму розпорядженні біля 900 осіб [9, с. 24]. Дуже швидко німці зрозуміли, що цієї кількості виконавців мало для «розв'язання єврейського питання» і тому вирішено було посилити німецькі каральні підрозділи за рахунок місцевих мешканців. Так зі, свідчень начальника поліції Криворізького сільського району С. Никитського дізнаємось, що восени 1941 року в Кривому Розі знищеннями єврейського населення займались, переважно, два каральні підрозділи. Це 130-й шупбатальйон та козацька сотня під керівництвом Богуна. З протоколів допитів Ф. Шабля відомо, що першою, у вересні-жовтні 1941 року, була сформована козацька сотня. До її складу входили місцеві поліцейські та військовополонені червоноармійці з місцевого табору [6, арк. 46 зв.-47]. А 130-й шупбатальйон був утворений в кінці 1941 на початку 1942 років. Він складався з кадрів міської поліції, військовополонених із шталагу 338, а також за рахунок місцевих добровольців. На думку С. Никитського загальний склад батальйону був до 1000 осіб, причому близько 250 з них були закріплені за Криворізьким СД. Очолював цей підрозділ місцевий німець Гусер. Саме представники цього батальйону займалися розстрілами політичних та кримінальних злочинців, а також приймали активну участь у геноциді єврейського населення міста та району [1, арк. 45-45 зв.]. Отже, саме ці підрозділи, разом з німецькими зондеркомандами були причетні до знищення єврейського населення, яке проводилось протягом 1941–1942 років на Криворіжжі.

В кінці серпня 1941 року в місті утворюється так звана українська поліція. Очолював її Микола Тараненко, а його заступником був Микола Лебідь. Останній, очевидно, був членом ОУН(м) [3, арк. 55] і активно займався створенням поліції у перші тижні німецької окупації міста. Ще один український націоналіст – Петро Тарнавський, в цей же час, створює та очолює поліцію криворізького сільського району. Проте, ні М. Лебедь, ані П. Тарнавський довго не залишаються на керівних посадах. Вже протягом вересня-жовтня 1941 року їх замінюють на більш лояльних до німців місцевих мешканців.

Протягом осені 1941 зими 1942 років зі складу міської поліції була створена поліція безпеки та СД та поліція охорони. Зі свідчень поліцейя Г. Заблоцького виділення деяких структурних підрозділів міської поліції у підпорядкування СД відбулось в лютому 1942 року. Так, агентурно-слідчій відділ в якому працював Г. Заблоцький у цей час було переміщено із приміщення колишнього пологового будинку (в якому знаходилась міська поліція. – Авт.) в приміщення колишнього НКДБ в якому і було утворено СД [3, арк. 22 зв]. Очолював його німець Сідловський. З криворізької поліції до СД перейшли разом з Г. Заблоцьким керівник агенутрно-слідчого відділу Василь Пастернак, його брат Олексій, слідчі Іван Каніболоцький, Григорій Рихтик, Шендер, а також Михайло Стрикаль [3, арк. 24-24 зв]. Основним завданням Криворізького СД протягом 1942 першої половини 1943 років було розкриття різноманітних кримінальних злочинів, а також проведення слідчих дій над виявленими членами ВКП(б), партизанами та членами нелегальних товариств. В той же час у криворізької поліції залишились функції охорони важливих об'єктів міста, а також підтримання порядку на вулицях Кривого Рогу. У фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею зберіглась відомість щодо поліційних постів на період з жовтня по грудень 1941 року. Згідно цього документа в місті було утворено 35 постів, а склад міської поліції у цей час був від 114 до 124 осіб [1, с.62-63].

Вже з перших днів свого створення спочатку українська поліція, а потім допоміжна місцева поліція мала свої відділи в різних районах Кривого Рогу. Відомо, що в період окупації місто було поділено на три райони: Центральний, Вечірньокутський та Фабрично-заводський. У кожному з цих районів було утворено відділення поліції. Сьогодні найбільше відомостей є про відділення поліції у Вечірньокутському районі, адже в архіві СБУ м. Дніпра зберігається кримінальна справа на старшину цього відділення Григорія Пляко. Так, згідно з його показами з вересня і по жовтень 1941 року поліцію Вечірньокутського району очолював місцевий мешканець Тимофій Лепський. Його заступником був Василь Веретеніков. Черговими по району були Іван Марченко та Петро Доброгорський [2, арк. 35-35 зв]. Проте, після того як Т. Лепський пограбував квартиру його було заарештовано і відсторонено від посади. Замість нього 10 листопада 1941 року очолив поліцію в районі німець лейтенант Трілоф, а його заступником призначений теж німець Цимьєвський [2, арк. 25-25 зв]. Таким чином, вже з кінця 1941 року поступово поліцію у місті починають очолювати німці, а місцевим мешканцям відводились роль виконавців німецьких розпоряджень і наказів. Так було не тільки в місті, а й в криворізькому районі.

Організатором поліції криворізького району був вже згадуваний П. Тарнавський. Проте, очолював він її не довго і вже 3 жовтня 1941 року новим начальником стає С. Никитський, який керував нею до лютого 1944 року [1, арк. 30]. Його заступниками були спочатку П. Тарнавський,

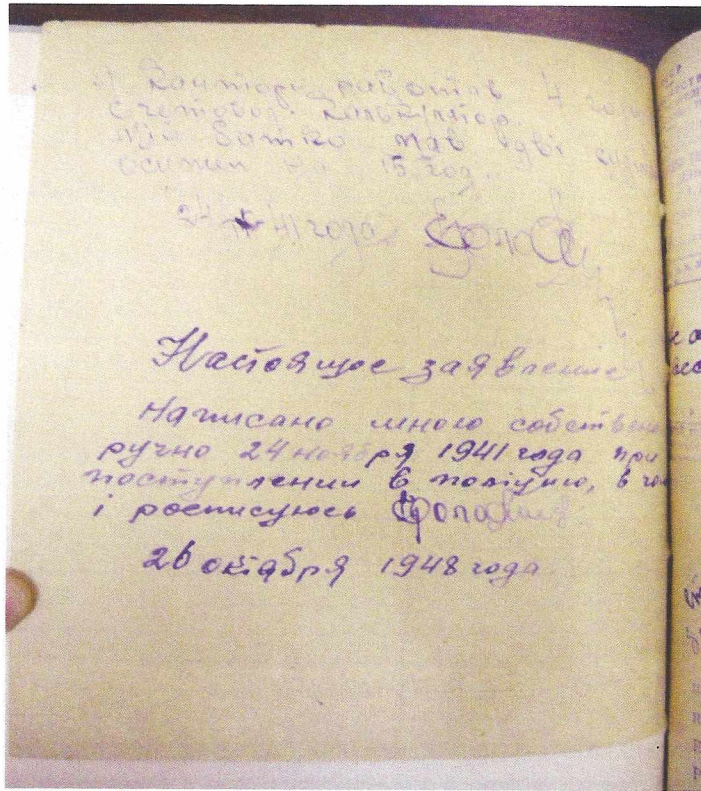

Федір Шаблій

потім Матвій Заблоцький, а пізніше Федір Шаблій останні займали посади фельдфебеля; начальником караульної служби був унтер-офіцер Шутько [1, арк. 26 зв]. Також в підпорядкуванні у С. Никитського було 7 сільських дільниць поліції: в с. Лозоватка поліцію очолював Юрій Ягодкін; с. Христофорівка – Михайло Хуторний; с. Зелена Балка – Павло Воличенко; с. Олександро-Дар – Черняк; с. Веселовка – Павло Нечепоренко; с. Шевченково – Петро Шелест; с. Недайвода – Іван Косяк [1, арк. 22]. Кількість поліцаїв у кожному районі була різною. Так, за даними місцевого краєзнавця О. Мельника на 1942 рік кількість поліцаїв у сільських волостях криворізького району була наступною: Лозоватська – 20 осіб; Недайводська – 12 осіб; Олександрівська – 12 осіб; Христофорівська – 9 осіб; Зеленобалківська – 10 осіб; Веселовська – 8 осіб; Веселотернівська – 18 осіб; Шевченківська – 10 осіб [12, с. 61].

Крім того, С. Никитському у Кривому Розі підпорядковувались 29 поліцаїв, що охороняли жандармерію криворізького району [1, арк. 26 зв]. Загалом, згідно штатному розподілу, у складі поліції криворізького району мало бути 100 осіб, але повного штату ніколи не було. Поліція криворізького сільського району підпорядковувалась жандармерії. Протягом 1941–1943 року жандармерію криворізького району очолювали німці спочатку Гасс, а пізніше – Штольб [1, арк. 35; 39].

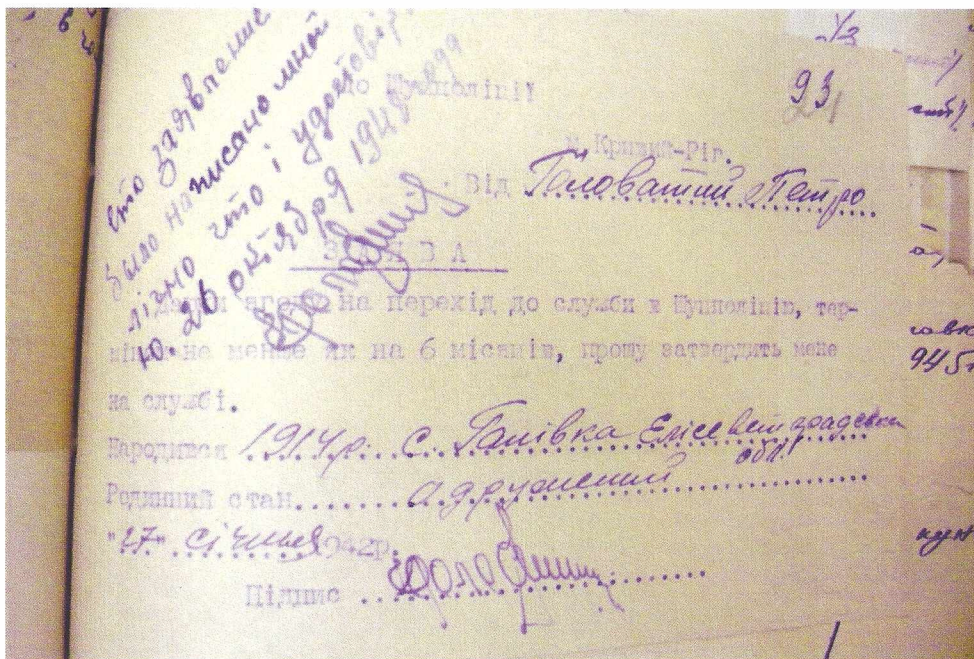
Перші розстріли євреїв Криворіжжя почались відразу після приходу німців. В серпні 1941 року в Кривому Розі було знищено декілька сотень євреїв. 12 вересня 1941 року взвод 2-ої роти

Архівні матеріали

оберштурмфюрера СС Кронберга вперше розстріляв групу єврейських жінок [9, с. 43]. В цей же час у місті посилюється антисемітська пропаганда. Так, на сторінках місцевої газети «Дзвін» 10 жовтня 1941 року з'являється рецензія на фільм «Вічний жид». В тексті рецензії чітко простежується головна ідея: «Геть жидівство!» [14]. Крім того, наявність подібної рецензії у міській газеті є свідченням того, що в цей час в місті проходив кінопоказ цієї картини.

Очевидно приїзд Гімmlера «стимулював» і підготовку та проведення найбільшої в місті «єврейської акції», яка відбувалась 14-15 жовтня 1941 року. Напередодні мешканців єврейської національності Кривого Рогу було зібрано в синагозі на вул Спортивній. Зі свідчень місцевого поліцейя Іван Собко, наказ збирати євреїв до синагоги віддав начальник криворізької поліції М. Тараненко. Про це повідомив Собко фельдфебель поліційної дільниці Коваль. Крім того, він наказав Собко

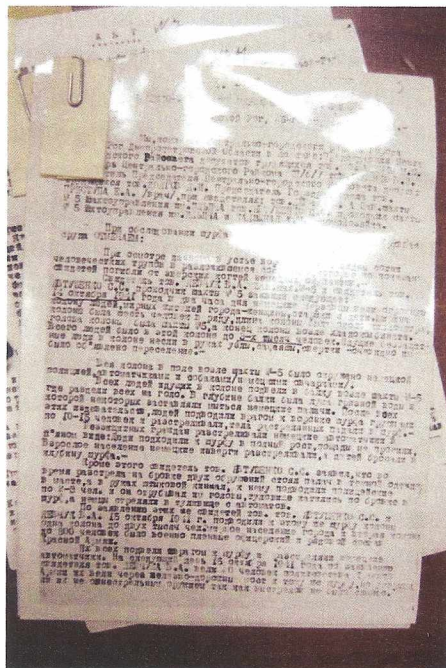

Архівні матеріали

запевняти євреїв в тому, що їх збирають для відправлення в Палестину, а також необхідно було від кожної єврейської родини отримати ключі від їхніх квартир. Разом з Собко завдання Ковалю виконував ще один місцевий поліцай Лисенко. В той день вони заарештували і привели до синагоги 20-25 осіб. Всі ключі від квартир Собко особисто передав Ковалю [5, арк. 51-52].

Виводити євреїв на розстріл почали приблизно о 10 годині ранку 14 жовтня. Але перед цим до синагоги увійшли Олексій Пастернак та Михайло Стрикаль (слідчі агентурно-оперативного відділу СД. – Авт.) і відібрали у євреїв найбільш цінні речі. Частину зібраних ними речей вони віднесли до кабінету начальника поліції М. Тараненка, а іншу частину – до начальника агентурно-слідчого відділу В. Пастернака [5, арк. 53].

В ці дні біля шахти №5 рудника ім. Ілліча було знищено 2500 євреїв криворіжців та 800 євреїв військовополонених [10, с.43; 47]. Досить повно про цю трагічну сторінку історії міста часів окупації згадує безпосередній свідок тих подій Анатолій Немченко. У 1941 йому було лише 7 років, але те що він побачив біля шахти №5 вразило його на все життя. Так, з його свідчень відомо, що в ці дні було розстріляно переважно дітей, жінок та літніх людей. Спочатку німецькі карателі вбили

Акти повоєнних комісій

дітей, а потім, поділивши дорослих на декілька груп почали розстрілювати і їх. Німецькі солдати майже в притул стріляли жертвам у голову, а поліцаї кидали їх у шурф шахти. Після закінчення розстрілу в шурф шахти було кинуто декілька гранат. Після – шурф було засипано сіллю, а біля нього підірвано декілька авіаційних бомб [13, с. 53-54]. Так нацисти намагались знищити всіх, хто міг залишитись живим.

Про жертв жовтневого розстрілу 1941 року є доволі значна кількість спогадів. Їх збирають як співробітники криворізького музею єврейської культури та історії Голокосту, так і місцеві краєзнавці. Так, місцевий дослідник Володимир Лін випустив книгу під назвою «Криворізька трагедія» в якій спробував олюднити цю трагедію. Жертвами цієї трагедії були як дорослі, так і діти. Вони були різної статі і займались різноманітними професіями. Так, в криворізькому Бабиному Яру загинув відомий криворізький музикант-скрипаль Борис Якерс. Родина Якерсів до війни мешкала на вул. Карла Маркса (в будинку де зараз «Кривбаспроект»). Борис Якерс був викладачем криворізької музичної школи і підготував цілу плеяди скрипалів. У жовтні 1941 року він був схоплений німцями і разом з донькою страчений в шурфах шахти ім. Валявка [11, с.23-24].

Загинули в той день і Лазар та Роза Ринкови. Голова родини Лазар Ринков до війни керував одним з продовольчих магазинів, що знаходився на вулиці Карла Маркса. Дружина була домогосподаркою і виховувала двох дітей – Фаїну та Павла. Так сталося, що у той день коли німці забирали їх батьків на розстріл дітям вдалось вибігти з будинку і таким чином врятуватись. Подальші долі їх склались по-різному: Фаїна після війни працювала медичною сестрою і мешкала у Кривому Розі, а її брат став морським офіцером і виїхав до Ізраїлю [11, с.34-35]. Також загинули у ті страшні дні випускниця Дніпропетровського медичного інституту Сара Липовецька, 22-річна мешканка вулиці Глинка Клара Клемперт та 16-річний Юра Кільштейн. Біля шахти №5 були вбиті фельдшер Семен Дашевський та лікар Семен Вешклер, стара бабця Голда Шварцман та 75-річний дід Гуня [13, с. 57] та багато інших.

Шурфи шахти №5 продовжували протягом 1942 року залишатись місцем масових страт єврейського населення. Адже відомо, що взимку 1942 року в розстрілах євреїв біля шахти №5 приймав участь 130-й штурбатальйон. З показів С. Никтиського відомо, що саме цей підрозділ після свого створення почав займатись розстрілами політичних в'язнів та єврейського населення [1, арк. 47]. Крім того, в розстрілах приймала участь і вже відома козацька сотня Богуна. Так, з архівних документів дізнаємось про щонайменше дві акції знищення єврейського населення які відбулись біля сумнозвісної шахти у січні та лютому 1942 року. Зі свідчень Миколи Кондратенка, начальника дільничного відділу поліції Зеленобалківської волості, відомо, що в її межах знаходилось єврейське поселення Най-Лебен. Спочатку для контролю за єврейським населенням колонії був призначений спеціальний комендант від СД – Віктор Дерко (уродженець Миколаївської області, за національністю – німець. – Авт.) у нього в підпорядкуванні було два поліцаї Федір Великий та Григорій Снитко [1, арк. 134]. Знищення місцевих євреїв розпочалось у січні 1942 року. В самому селі комендант Дерко убив 4 євреїв, але більшість вирішили відправити до Кривого Рогу (цілком вірогідно, що до шахти №5, яка знаходилась найближче до Зеленобалківської волості. – Авт.). У їх конвоюванні до міста приймали участь наступні поліцаї: Григорій Кириченко, Михайло Бутинник, Іван Житник, Лисовий (ім'я невідоме), Митрофан Пудич, Петро Матвієнко та два Івана Шкурко[1, арк. 150]. Кількість засуджених до страти євреїв з поселення Най-Лебен поки що залишається невідомим.

Ще один поліцай Іван Жильцов свідчив, що у січні 1942 року він заарештував свого сусіда єврея Якова Супоницького, який довгий час ховався у потайній стіні свого будинку. Мешкав він у будинку № 32 на Пушкінському тупику. Після арешту Я. Супоницького було страчено, а І. Жильцов узяв собі деякі речі розстріляного[4, арк. 179]. Зі свідчень іншого поліцає В. Лисенка, відомо, що у лютому 1942 року він, виконуючи розпорядження Печенюка, заарештував двох єврейських

жінок на вул. Карла Лібкнехта у будинку №30. Заарештованих було доставлено до відділення поліції[5, арк. 23]. Подальша їх доля невідома. Це лише одиничні факти страшної зими 1942 року, проте вони яскраво ілюструють всі вади тоталітарного суспільства, в якому ціна людського життя вимірювалась матеріальними категоріями. Лише в скаліченому сталінським режимом соціумі стала можлива байдужість та зневага до життя іншого. Цим і користувались, не менш затьмарені нацистською ідеологією, німці. Адже Катастрофа поступово розповсюджувалась і на криворізький район.

В травні 1942 року розпочалось знищення євреїв в Криворізькому, Сталіндорфському та Софіївському районах. 2-го травня були знищені більше 450 євреїв Сталіндорфа та навколишніх сіл (Новоподольське, Нововітебське, Нові Ковни). 30 травня окупанти завершили ліквідацію єврейських поселень у цих районах. В цей день було розстріляно 540 євреїв з сіл Новожитомир, Ізлучисте, Трудове, Кам'янка Криворізького району. Загалом, за місяць було знищено близько 3 тис. євреїв[10, с. 98;103]. Доречи, окупанти винищили не всіх поголовно євреїв міста і навколишніх сіл: частину здорових і спроможних працювати було відправлено на каторжні роботи в трудові табори.

Останній акт трагедії криворізьких євреїв відбувся в селі Інгулець. Під час нацистської окупації там було знищено дві школи, дитячий будинок, три молитовні будинки, млин, трикотажну фабрику. Мало того, німці розгорнули там справжній геноцид. Однією з перших жертв в Інгульці стала фельдшер Фіра Марківна Фінварб. Окупанти наказали їй отруїти воду в колодязях – аби менше було мороки з розстрілом. Вона відмовилась і поплатилась за це життям[15]. Але справжня трагедія сталася 16 червня 1942 року коли було знищено близько 1400 євреїв [10, с.111].

Отже, протягом 1941–1942 років на території Криворіжжя було знищено майже все єврейське населення. Невелика кількість євреїв яких не знищили змушені були в жахливих умовах мешкати у трудових таборах та працювати на каторжних роботах. Доля тих небагатьох євреїв які вижили, склалась по-різному. Проте, сьогодні важливо розуміти кількість жертв Голокосту на Криворіжжі. Так, на пам'ятному монументі, який встановлено в районі шахти №5 викарбовано цифри 6419 мирних мешканців та 820 військовополонених. Натомість, зі свідчень очільника поліції Криворізького району С. Никитського випливає, що лише 130-й шувцбатальйон за час свого перебування у місті знищив 8 тис. місцевих мешканців, з яких 7 тис. були євреями[1, арк. 45 зв.]. Цифри наведені С. Никитським можуть бути цілком вірогідними адже крім шахти №5 євреїв лише у Кривому Розі знищували у кар'єрах шахти Шмакова, на станції Довгинцеве тощо. А ще євреїв знищували у різних частинах Криворізького району.

Література

1. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 11857, т.1.
2. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 15862
3. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 16681
4. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 17233
5. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 17911
6. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Кримінальних справ, спр. 18955
7. ДА СБУ м. Дніпро, ф. Літерних справ, спр. 75, т.4
8. Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 р.р. / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Є.М. Левченко, Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015 р.
9. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 годах, Днепропетровск, 2008. Ч.1.
10. Круглов А. Хроники Холокоста в Украине, Днепротровск, 2004
11. Лин В. Криворожская трагедия, Кривой Рог, 2017
12. Мельник А.А. Криворожье: в пламени войны (1941–1944), Кривой Рог, 2014
13. Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории / М.И. Мармер, С.И. Поддубная, Кривой Рог: Издатель ФООП Чернявский Д.А., 2015
14. Округовий криворізький часопис «Дзвін», 10 жовтня 1941 року
15. Соловйов С. Бабин Яр під Кривим Рогом [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.evkol.nm.ru/s_solovev.htm